Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban*

1. A magyarországi kun nyelv kutatása régóta egyik kiemelt feladata a magyar turkológiának, hiszen a kun jövevényszavak tanulmányozása és a belőlük levonható következtetések fontos adalékokat nyújthatnak a magyarországi kun nyelv, illetőleg általában

* A jelen dolgozat „A Jászkunság kutatása 2000" tudományos konferencián Kiskunfélegyházán 2000. szeptember 22-én elhangzott „Új kutatási irány a kun—magyar nyelvi kapcsolatok terén" című előadás bővített változata.

a kun-kipcsak nyelv jobb megismeréséhez. Ezek az eredmények a török és a magyar nyelv- és művelődéstörténet számára egyaránt jelentős tanulságokkal szolgálnak.

A kutatás jelenlegi állása szerint mintegy 30 kun eredetű köznyelvi szóval számolhatunk a magyarban (l. BERTA ÁRPÁD, A kunok története. A magyarországi kunok korai történelme. In: Adatok Kiskunhalas történetéhez. Szerk. SZAKÁL AURÉL. Halasi Téka 18. Kiskunhalas, 1996. 17). Ezeken kívül számolnunk kell még a Kis- és Nagykunság kun eredetű tájszavaival is, amelyeknek rendszeres gyűjtése és feldolgozása továbbra is feladataink közé tartozik.

A kunsági területek magyar nyelvjárásaiba bekerült kun elemeken túl számolnunk kell tágabb értelemben a romániai magyar nyelvterületek, szűkebb értelemben pedig a moldvai csángó nyelvjárási terület kun vagy kunnak vélhető, esetleg kun közvetítésű török (és talán néhány mongol) elemével is.

Nemrégiben az ótörök *urk ~ uruk* 'lasszó' szó és ennek magyar megfelelője, a *hurok* szó vizsgálata kapcsán a magyar nyelvjárási adatok alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a szóban forgó alakok a mezőségi, székely és moldvai csángó nyelvjárásterületeken megőrződtek, és valószínűleg kun eredetűek lehetnek (l. MNy. 1999: 428). Ennek eredményeképpen fölmerült annak a gyanúja, hogy a romániai magyar nyelvterületeken, így a moldvai csángó nyelvjárás területén is esetleg további kun-kipcsak adatokkal lehet számolni.

Szükségesnek látszik, hogy a további vizsgálódásokat figyelembe véve az *urk ~ uruk* szóalakokra röviden visszatérjek, és emellett a moldvai csángó nyelvjárásból néhány új, általam kun eredetűnek vélt adatot (lexémát) is bemutassak.

2. *urk ~ uruk* 'lasszó'. — A fent említett tanulmányomban a magyar *hurok* török háttere kapcsán próbáltam kimutatni azt, hogy a magyarba bekerült török alak *h-* nélküli lehetett, és *urk ~ uruk* (ÚMTsz.; CsángóAtl.; RMNyA.) formában — mint valószínű kun eredetű szó — a mai napig megőrződött a mezőségi, székely és a moldvai csángó nyelvjárásterületeken, és talán innen Moldvából terjedhetett el fokozatosan a nyugati magyar nyelvterületek felé, ahol kialakult a szókezdő *h*-s *hurok* alak. E feltevésem kapcsán JUHÁSZ DEZSŐ a Magyar Nyelvben (2000: 209—12) megjelent kritikai tanulmányában igen értékes megjegyzéseket tett. Ellenvetései középpontjában az áll, hogy az *urk ~ uruk*-féle — általam megőrzött archaizmusnak tartott — alakoknál: 1. „nem a moldvai kun—magyar kapcsolatokból kell kiindulnunk, hanem központi átvételt feltételezve a mai nyelvi változásokat is onnan elindítva kell nyomon követnünk" (i. m. 212), ugyanis a „magyar nyelvföldrajzi mozgás Moldva és Erdély viszonylatában szinte mindig nyugat → kelet irányú volt" (uo.). 2. Továbbá úgy gondolja, hogy az északi és déli csángó csoport *a*-zó formája és *h* nélküli szókezdete „egyértelműen mezőségi forrásvidékre mutat" (uo.). Tehát a „Mezőség tömbjén kívül *a*-zó alakok kerültek még Moldvába" (i. m. 211). Mindezen okok miatt úgy gondolja, hogy nyitva kell hagyni „a korábbi (besenyő?) lehetőséget, sőt a honfoglalás előtti átvételt sem zárhatjuk teljesen ki" (i. m. 212).

Az tény, hogy a magyar nyelvföldrajzi mozgás Moldva és Erdély viszonylatában szinte mindig nyugat → kelet irányú volt. Azzal azonban nem egészen értek egyet, hogy ez a jövevényszavak — különösen műveltségszavak — terjedésére is vonatkozhat. Erre a legjobb példa a *kantaír* 'orvosság; varázsszer' esete (l. FUTAKY ISTVÁN: MNy. 1997: 346—50). Mint FUTAKY ISTVÁN kitűnő és precíz elemzéséből is kitűnik, a szó előtagjának eredetét illetően csak a mongol alapú (az adatokat l. ott) magyarázat jöhet számításba. Mivel azonban a közvetlen átvétel a mongolból nem jöhet szóba, és a „jelenség — tárgy és szó — regionális, Erdélytől nyugatra ismeretlen volta a hajdani Kunországon át k e l e t r ő l v e z e t ő ú t [a kiemelés tőlem, H. A.] feltevését javallja, s így Kumánia lakosainak

közvetítő szerepét" (i. m. 350). FUTAKY ISTVÁN szófejtési javaslatához az általa is hiányolt „láncszem"-et úgy pótolhatjuk ki, ha „a román etnikumban felszívódott kunok" (uo.) helyett részben a magyarságba is felszívódott kun néptöredékeket feltételezünk. Ehhez a feltevéshez szükséges történeti kritériumok kimutatására később, a dolgozat végén kerül sor. (Csak zárójelben jegyzem meg mint szóföldrajzi adalékot, hogy FUTAKY ISTVÁN által említett közép-ázsiai török nyelveken kívül még az anatóliai nyelvjárások egy kis részében is megvan a szó *gant, kant* alakban, és a mongol alakokkal egyező szemantikai funkcióban).

Ami az északi (ÉCs.) és déli moldvai csángó (DCs.) csoport *a*-zó (*urak* 'hurok') formáit illeti, úgy gondolom, nem szolgálhatnak bizonyítékul arra vonatkozóan, hogy az *a*-zó alakok mezőségi eredetre mutatnak (vö. JUHÁSZ i. m. 211—2), ugyanis a „csángó és mezőségi nyelvjárástípus egyik legfontosabb közös jellemzője az *a*-zásnak úgynevezett gyönge foka (a köznyelvi hangsúlytalan *o* helyében álló *a*), mely mindkét részlegben egyforma jelleggel általános" (BENKŐ, CsángEred. 24), pl. ÉCs. *hijad* 'hívod' DCs. *vagyan*, DCs. *murak* stb. (uo.). A „XVI. században az *a*-zásnak már mindegyik típusa megvan mind a Mezőségen, mind a csángóban, ami e típusok történeti egymásra épülését tekintve (l. BENKŐ, Nyjtört. 22) még korábbi keletkezésre mutat; a csángók e sajátos nyelvi jelenséget tehát már a XVI. század előtt [a kiemelés tőlem, H. A.] magukkal vihették Moldvába" (i. m. 25). Mivel az *urok* szó a XVI. században (1526) adatolható először, így kizárhatjuk azt is, hogy az *urak*-féle alakokat a csángók esetleg magukkal vitték volna Moldvába. Mint BENKŐ LORÁND megállapításaiból is kikövetkeztethető, az *urak*-féle *a*-zó alakok nem feltétlenül mezőségi eredetre utalnak, hanem belső csángó fejlemények is lehetnek.

Ami a rövidebb moldvai csángó *urk* alakot illeti, nem zárható ugyan ki az a lehetőség, hogy az *urkot, urkok, urkon* stb. típusú kötött tövekből való magyar nyelvi elvonás az *urk*, mint ahogyan JUHÁSZ DEZSŐ gondolja (i. m. 212), de az is elképzelhető, hogy a *harm* → *három, érdeml* → *érdemel* stb. típusú változások mintájára illeszkedett be a hangzótoldásos tőtípusba, és így keletkezett az *urk* → *urok* változás, amely kronológiailag is beilleszthető a kései ómagyar kori hangváltozások soraiba. Ebben talán némi szerepe lehetett a *tork* ~ *torok, fark* ~ *farok, sark* ~ *sarok*-féle alakváltozatoknak is.

Mindezen okok miatt, valamint megfelelő kritériumok hiányában továbbra sem tartom valószínűnek a *hurok* szó esetleges besenyő (vagy még kevésbé a honfoglalás előtti) eredeztetését.

Ennek a feltevésnek igazolására néhány új adatot szeretnék hozni a moldvai csángó nyelvjárásból, melyekről úgy vélem, hogy nagy valószínűséggel szintén kun eredetűek.

3. *dzsepü* 'gyapjú'. — A *dzsepü* szó (l. HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952. 312; KÓS KÁROLY — SZENTIMREI JUDIT — NAGY JENŐ, Moldvai csángó népművészet. Bukarest, 1981. 424; ÚMTsz.) a Bákó környéki déli csángó nyelvjárási terület archaikus vonásokat mutató öt moldvai csángó községe közül kettőben, Diósfaluban és Klézsében (l. HEGEDŰS i. m. 16—7), valamint az északi csángó területen Szabófalván ismeretes (l. RMNyA. 489), (az *urk* szavunk is ebből az utóbbi helységből van adatolva). A szónak a csángóban van *gyepü* alakváltozata is. A TESz. szerint (l. a *gyapjú* szócikket) a csángó *gyepü* alakváltozat „a *gyëp*, illetőleg *gyëpü* analógiás hatására újabban is kifejlődhetett", azonban helyesen megjegyzi, hogy „a szó magas hangrendű változatának a kérdése további vizsgálatot igényel" (uo.). Továbbá megállapítja, hogy a „szó magashangrendű változatára a régiségből csak egy adatunk van, a BesztSzj.-ből, ez azonban lehet hiba is" (uo.). Azt azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ez a TESz. által hibásnak vélt adat, amely a BesztSzj.-ben *gepiu* (1395

u.) alakban van meg, egyben a *gyapjú* szó első közszói előfordulása is. Az EWUng.-ban a szó magas hangrendű változatáról nem esik szó. A *gyapjú* kapcsán csupán annyit jegyez meg, hogy a honfoglalás előtti valamelyik csuvasos típusú török nyelvből van.

A BesztSzj. *gepiu* adatának *e*-je nem feltétlenül hiba. Erre már korán történt utalás a szakirodalomban (l. MIKESY: MNy. 1955: 316). A szó első közszói előfordulásának magashangrendűsége *(gepiu)*, így az *e*, egyben hangtani kritérium is, és véleményem szerint nagy valószínűséggel kipcsakos jegyre utal.

A kun elemek kutatásában NÉMETH GYULA óta tartja számon a tudomány, hogy a kazáni tatár *y*-szókezdőjű szavak egy részéhez hasonlóan, úgy a magyarországi kun nyelv egyik nyelvjárásában is a szókezdő *y-* (és az ebből fejlődött *ǰ-*) után a rákövetkező *a*-ból *ä* lesz. Azonban a kevés számú ismert kun közszó közül eddig nem sikerült olyan típusú átvételt kimutatni, amely világosan kun eredetű volna. Ennek bizonyára nyelvjárási okai lehetnek. A BesztSzj. *gepiu* adata és a csángó *dzsepü ~ gyepü* alakok viszont valószínűleg éppen ezt a biztos kipcsakos kritériumot viselik magukon. Mindezen okok miatt azt gondolom, hogy a BesztSzj. *gepiu* adatának *e*-je nem hiba, és a csángó *gyepü* nem a *gyëp*, illetőleg *gyëpü* analógiás hatására fejlődött ki újabban, mint ahogyan ezt a TESz. feltételezi. Továbbá, mivel a csángóban megőrződött archaizmus a *dzs-* (l. BENKŐ, CsángEred. 36), ezért inkább az látszik valószínűbbnek, hogy ez a *dzsepü* alak az eredetibb a csángóban, és emellett alakult ki másodlagosan a *gyepü* mint alakváltozat.

Ami ezen alakok szókezdő *gy*-jét illeti, igaz, hogy a magyarban a csuvasos jövevényszavak egy részében is *gy-* jelentkezik, azonban ez csak közvetett csuvasos kritériumnak tekinthető, mivel a XIII. századtól a kun *ǰ-* → ómagyar *gy-* hanghelyettesítéssel is számolhatunk. (Hogy a magyarországi kun nyelvjárások között valószínűleg *ǰ*-ző is lehetett, az a kunsági területeken különböző formában megőrződött kun eredetű *ǰ*-ző alakokból is kitűnik, l. MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN, A kun nyelv magyarországi emlékei. Karcag, 1993. 156; vö. LIGETI LAJOS, A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Bp., 1986. 22, 98). Így a magas hangrendű alakokat el kell választanunk a magyar nyelvben megtalálható mély hangrendű *gyapjú* alaktól, ami azt jelenti, hogy itt valószínűleg kétszeres átvétellel kell számolnunk. Mindenesetre a kronológiai (*gepiu* 1395 k.), szó- és nyelvföldrajzi, szókészleti (ugyanis a csuvas régiségből és a mai csuvasból nem mutatható ki), valamint a fent említett hangtani kritériumok alapján a nyelvemlékbeli *gepiu* alak csuvasos eredeztetése nem jöhet számításba. Azonban nem tudjuk ilyen könnyen elhárítani az esetleges besenyő eredeztetést. Itt viszont a szó- és nyelvföldrajzi, valamint kronológiai érvek alapján inkább kun eredet jöhet számításba (hiszen besenyő szavak valószínűleg csak a tatárjárás előtt kerülhettek be a magyarba).

A moldvai csángó *dzsepü ~ gyepü*, valamint tágabb értelemben a kun elemek magánhangzóközi *-p*-je kapcsán tisztáznunk kell még egy fontos kérdést. A magyar nyelv török jövevényszavainak kutatásában biztos kipcsakos kritériumként tartjuk számon a magánhangzóközi zöngétlen zárhangok zöngésedését. Erre vonatkozóan jegyzi meg LIGETI, hogy az „őstör[ök] hangzóközi *-p-* a kunban zöngés alakban jelentkezik" (i. m. 541), pl. *koboz* (uo.). Ezek alapján kifogás tárgya lehet a csángó alakok hangzóközi *-p*-je. Ennek a látszólagos problémának elhárítására a Codex Cumanicus ilyen jellegű adatai adnak alapot. A CodCum.-ban szereplő *ipek* 'Seide', *kepes* 'Mütze', *ipar* 'Moschus', *bapas ~ papaz* 'Priester' stb. alakok hangzóközi *-p*-je is a csángó *dzsepü ~ gyepü* alakok *-p*-jének eredetisége és régisége mellett szól. Az említett adatok mind a CodCum. olasznak nevezett részéből valók, és erről a kutatás GRØNBECH óta úgy tartja, hogy a német részhez képest archaikusabb nyelvjárást képvisel. Így magától értetődik a hangzóközi *-p-* megőrződése a csángóban. Ezek alapján talán nem helytelen arra gondolni, hogy a csángó *dzsepü* — a hangzóközi *-p*-je miatt viszonylag korán (a XIII. század második fele körül?)

kerülhetett a moldvai magyarság nyelvébe. Föltehetően nyelvjárási elkülönülés is lehet e *-p-* megőrzésének oka.

Röviden szólnunk kell még a szó török hátteréről is. A 'gyapjú' jelentésű szónak a törökségben két alakváltozata van (a tör. adatokat l. LIGETI i. m. 69): *yapaγï ~ yapaγu* stb. (< Kāšgarī *yapaqu*[1] 'a thick mass of wool or hair on the head', G. CLAUSON, An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, 1972. 874b), és *yapaq ~ yapaγ* 'ua.' stb. (vö. csagatáj *yapaq* stb. < ótörök **yapaq*). A BesztSzj. *gepiu* és a csángó *dzsepü ~ gyepü* alakok valószínűleg végső soron erre az utóbbi *yapaq* alakra mennek vissza. Ezen *yapaq* alak a fent említett *ya* > *yä* változás következtében valamelyik kun nyelvjárásban magas hangrendűvé vált és **yäpäg* lett belőle. További *y-* > *ǰ-* változás következtében a **jäpäγ*-gé változhatott. Minden valószínűség szerint ez a **jäpäγ* alak az előzménye a BesztSzj. *gepiu* adatának, és ez az alak kerülhetett be a moldvai csángó nyelvjárásba, ahol megőrizve a szókezdő *ǰ*-t, a szóvég beilleszkedett a kettőshangzók fejlődési sorába, aminek következtében először a szóvég mediopalatális spiráns *γ* hangja vokalizálódott (ez akár a kunban is kezdődhetett, ugyanis erre több példát lehet mutatni már a CodCum.-ból), és kettőshangzó keletkezett, majd hosszú magánhangzóvá egyszerűsödve lerövidült (a szóvégi magánhangzó lerövidülésére vö. DCs. *csëpü* 'kenderkóc, durvább szál', *ünü* 'nőstény szarvas' stb.: HEGEDŰS i. m. 309, 345). A BesztSzj. *gepiu* adatának *-iu* szóvége valószínűleg ezt a kettőshangzós állapotot tükrözi. A változást a következőképpen foglalhatjuk össze:

ótör. *(yapaqu ~) * yapaq* > **ǰepeγ* < *ǰepeü* > *ǰepëü* > *ǰepiü* > *ǰepüü* > *ǰepű* > *ǰepü (> gyepü)*
gyepeü > *gyepëü* > *gyepiü* > *gyepüü* > *gyepű* > *gyepü*

4. *kórhány* 'domb, kisebb hegy'. — A *kórhány* 'domb, kisebb hegy' (HEGEDŰS i. m. 327) szó Moldva déli csángó területén, Bákó délkeleti részén, Gajcsána községben ismeretes. Az ÚMTsz. (*korhány* 'ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület') címszó alatt csak a Kiskunság területéről adatolja e szavunkat. Mint helynév megvan WICHMANN csángó szótárában is (l. WörtCsáng. VIII). Földrajzi névként egyébként számos helyen megtalálható a mai és a történeti Magyarország határain belül is, leginkább az egykori kunok lakta területeken vagy azok határrészein, pl. *Korhány* (határrész Mártély belterületétől északnyugatra: FNESz.; GYÁRFÁS ISTVÁN, A jászkunok története III. Szolnok, 1883. 204); *Korhány* (egy nagyobb halom mellett a pest megyei Tápiószele községben. Most kaszáló. BOGNÁR ANDRÁS, Pesty Frigyes helységnévtárából. Pest–Pilis–Solt vármegye és kiegészítések. (Szentendre, 1894.) Bp., 1987. 399); *Korhán* (Pest megye Dömsöd községében; most kaszáló, l. BOGNÁR i. m. 107). Mondanivalónk szempontjából tulajdonképpen másodlagos fontosságú a *Korhány*-nak nevezett helynevek egyes jelentéstani problémáinak magyarázata, de a fejezet végén rövid tárgyalását mégis indokoltnak tartom.

A földrajzi nevek alapjául is szolgáló moldvai csángó *kórhány* 'domb, kisebb hegy' és a kiskunsági *korhány* 'ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület' jelentésű szavak egyrészt egymással, másrészt a köztörök *kurgan* szóval való ösz-

[1] A Kāšgarī *yapaqu* alak *-qu*-ja, mint LIGETI is jelzi, rendhagyónak tűnik a várható *-gu*-val szemben. Ugyanis Kāšgarīnál a két képző az *+AgU* és az *+Ak* gyakran váltakozik (l. M. ERDAL, Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Vol. 1—2. Wiesbaden, 1991. 163). Kāšgarī rendhagyónak tűnő *yapaqu* adata talán ezen képzők kontaminációja eredményeképpen jöhetett létre (erről másképpen l. CLAUSON i. m. 874b).

szetartozása kétségtelen. Ilyen formában, mint kun jövevényszavak, eddig még nem kerültek vizsgálat alá. Azonban mint földrajzi név alapjául szolgáló megnevezést GYÁRFÁS (i. m. 3: 201) — egyébként helyesen — a CodCum. *kurgan* szavával már korán egyeztette. Pusztán mint egyeztetés helyes, de a dolog ennél bonyolultabb, mivel az átadó hangalak, tehát a *korhány* közvetlen előzménye nem a *kurgan* hangalak. Ennélfogva szükségessé válik a *kurgan* szó törökségi hátterét is nagyon röviden tárgyalni. Ez egyben segíthet a magyarban szakszóként használt *kurgan* ('földhányásból álló, történelem előtti sírhalom az orosz steppéken': ISzKsz.) szó művelődéstörténeti hátterének megismeréséhez is.

A legtöbb mai török nyelvben a *kurgan* szó a következő alakokban és jelentésekben fordul elő: baskir, tatár *kurgan* 'krepoct', ukreplenie, kurgan'; kirgiz *korgon* 'krepoct', tverdynja, zaščita; vysokaja gliobitnaja ograda u mogili'; kazak *korgan* 'ukreplenie, zaščita; opora; oplom'; karakalpak *korgan* 'krepoct', tverdynja; ograda'; ujgur *korgan* 'krepoct', ukreplenie; kurgan (odinokoe stroenie s vysokimi glinjanymi čtenami)'; törökországi török *kurgan* 'Burg, Festung; Grab (-denkmal) Mausoleum; Hügelgrab / fortification; castle, fortress; tomb; mound; tumulus'; stb.

A nyelvtörténeti korokban időben visszafelé haladva a törökségből a következő történeti adatokat tudjuk kimutatni: csagatáj *kurgan* 'Festung' (H. VÁMBÉRY, Čagataische Sprachstudien. Leipzig, 1867. 317a); CodCum. *kurgan* 'Grabhügel'; GABAIN (Alttürkische Grammatik[2]. 1950. 331a) és TEKIN (A Grammar of Orkhon Turkic. Bloomington, 1968. 346b) az ótörök nyelvtanaikban általuk *(a)mɣa qurɣan/qorɣan*-nak olvasott szókapcsolatban *kurgan* szót vélnek látni. De mivel az általuk *qurɣan/qorɣan*-nak értelmezett szó olvasata problematikus, és más olvasat is számításba jöhet (l. CLAUSON i. m. 158a; ERDAL i. m. 1991. 385), ezért az ótörök periódusból egyelőre nem tudjuk kimutatni a *kurgan* szó biztos előzményét.

Mint a fent említett adatokból is kiderül, a törökségi *kurgan/korgan* alakok két jelentéscsoport körül tömörülnek. Az egyik szerint a szónak főleg védelmi célokat szolgáló 'erőd, erődítmény, magas agyagfal/kerítés' stb. a jelentése. A másik csoport 'sírhalom' jelentésű. Kérdés persze az, hogy a *kurgan* szó alapjelentését illetően ez a két csoport diakrón szempontból hogyan kapcsolódik egymáshoz. A kérdés temészetesen nemcsak jelentéstani, hanem egyben etimológiai is, hiszen az etimológiai vizsgálatoknak az alapjelentést meghatározó szerepe közismert, és a *korhány*-féle alakok átadó alakjának megismeréséhez is elengedhetetlen egy ilyen etimológiai elemzés.

A *kurgan/korgan* szónak a turkológiában nincs általánosan elfogadott etimológiája. RÄSÄNEN etimológiai magyarázata, mely szerint a *korgan* szó, a 'mit einer Mauer umgeben, befestigen' jelentésű csag. *korɣa-* (tkp. < *korïg*+A-) igei bázisból magyarázható (Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen. Helsinki, 1969. 282b), nem tartható, ugyanis egy ilyen elemzésben a *kurgan/korgan* utolsó szótagbeli *a*-ját nem lehet megmagyarázni. RÄSÄNEN magyarázata alapján egy **korgun/*korgïn*-féle alakot várnánk, nem pedig *korgan*-t. Egyébként sem képzelhető el ez, mert a deverbális nómenképző (*-Xn*) négyes illeszkedésű *(ï, i, u, ü)* magánhangzója dominánsabb, és nem esik ki, ha magánhangzóra végződő igei bázishoz járul, hanem annak a helyére lép. A RÁSONYI által feltételezett 'aufstellen, spannen' jelentésű *kur-* igei bázisból való magyarázat is hasonló hangtani és jelentéstani akadályokba ütközik (l. ALingu. 7. 1957: 87). De igaza van POPPEnek, aki helyesen az ótörök *qorï-* (= mongol *qori-*) igei bázisra gondol (UAJb. 1974: 130). Az ótör. *qori-/qoru-* jelentése 'to fence in, or protect (a piece of ground)' stb. (CLAUSON i. m. 645b). Ha most megnézzük a *kurgan/korgan* szavak jelentéseit, akkor láthatjuk, hogy ezen szavak 'erőd, erődítmény, magas agyagfal/kerítés (egyedül álló építményé v. sír(gödör) körül)' jelentései mind megmagyarázhatók ebből

a *qorï-/qoru* igealakból. Az alapjelentése egykor valószínűleg 'védelmi célokat szolgáló (esetleg fallal v. kerítéssel megerősített) építmény v. védett terület' lehetett.

Morfológiai szempontból egy tranzitív *qorï-/qoru-* igealakból és az igealak által leírt cselekvés tárgyát jelölő ótörök *-gAn* deverbális nomenképzőből állhatott: **qorï-gAn / *qoru-gAn*. Míg a *korgan* alakok *o*-ja megőrizte az eredeti nyílt labiális magánhangzót, addig a *kurgan* alakokban zártabbá vált az *o*. A tatár és baskír *kurgan* alakok (**o* >) *u*-ja is az *o* eredetisége mellett szól. Megőrizte az eredeti hangalakját az északkeleti-török nyelvjárási *korugan* 'kaszálás céljára megtartott (tkp. védett) föld', tudniillik 'kaszáló'; 'emberek és állatok részére tiltott hely'. Szintén megőrződött a *korhány*-féle alakok *o*-ja. A *korhány h*-ja valószínűleg a következő hangváltozásokon ment keresztül: ha a **qorï-gAn*-ból indulunk, akkor a zárhang *g* már a kunban spirantizálódott *γ*-vé, majd ez a mediopalatális spiráns *γ* előbb elvesztette a zöngéjét, s az így keletkezett zöngétlen *x*, a *x* > *h* változáson keresztül *h*-vá lett. A kérdés az, hogy a *γ* > *x* > *h* változás melyik nyelvben történt meg, a kunban vagy a magyarban. A CodCum.-ban vannak ugyan a *tamha* 'pecsét' (ótörök *tamga*), *mahta-* 'dicsér' (középmongol *magta-*)-féle alakok, de ezek inkább sporadikus jelenségeknek látszanak (talán nyelvjárási kötöttségűek is). Végbemehetett ez a hangváltozás azonban a magyarban is, ugyanis a XII—XIII. században hangzóközi helyzetben a magyarban is megfigyelhető a *x* > *h* változás. Mindenesetre ez a kérdés a csángó *kórhány*, valamint a kiskunsági *korhány* szavak átvételi idejének[2] megállapítása szempontjából egyáltalán nem érdektelen, és további meggondolásokat igényel. A *korhány* szóvégi *-ny*-jére vö. *arkány* < kun *arqan* ('kötél; csikó-, lóbefogó vetőpányva': MÁNDOKY i. m. 154).

Jelentéstanilag azonban tisztázni kell még röviden a magyarországi területeken nemcsak 'halom', hanem egyes esetben (l. fentebb) kaszálók elnevezéseként is előforduló *korhány* helynevek és a *kurgan* szó 'sírhalom' jelentésének a kikövetkeztetett alapjelentéshez való viszonyát.

Mint már fentebb a *kurgan* szó etimológiája kapcsán megjegyeztem, ennek a szónak az egykori jelentése 'védelmi célokat szolgáló (esetleg fallal v. kerítéssel megerősített) építmény v. védett terület' lehetett. Azt is említettem, hogy ez a kikövetkeztetett alapjelentés és hangalak valószínűleg megőrződött az északkeleti-török nyelvjárási *korugan* (<**koru-gAn*) 'kaszálás céljára megtartott (tkp. védett) föld', ti. 'kaszáló'; 'emberek és állatok részére tiltott hely' jelentésű szóban (l.: Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. I—IV. İstanbul, 1939—1952. 960; Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü[2]. I—XII. Ankara, 1993. 2928). Úgy gondolom, hogy a török nyelvjárási *korugan* alak jelentése segít megérteni a ma kaszálóként használatos területek *korhány* elnevezéseit, és az egykor kunok lakta területeken helynévként előforduló *Belcherhorhan, Kunjakabhorhan* (XV. század stb., GYÁRFÁS i. m. 3: 424, 201; BOGNÁR i. m. 100—1) összetételek *-horhan (< korhan < *korïgan)* utótagját, mely talán *Belcher* és *Kun Jakab* nevű kunok kaszálóit mint birtokot jelölhette. Elképzelhető azonban az is, hogy ezen kaszálóként használt területek egy részén egykor amúgy is alacsony halmok voltak, de intenzív földművelés, illetve eső, vízmosás vagy szél következtében ezek eltűntek, és így keletkezett a ma kaszálóként használt területek egy része. A *korhány* helynevek besenyőkhöz való kapcsolása kétséges (bővebben l. GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 8—9), és a helynévi előfordulásainak problematikája bővebb kifejtést és külön tanulmányt igényel.

A csángó *kórhány* szó 'domb, kisebb hegy' jelentése, valamint a kiskunsági *korhány* 'ingoványos, mocsaras, lápos részből kiemelkedő szárazabb terület' jelentése min-

[2] A XIII. század második felétől? Ez helynévként elsőnek 1332-ből adatolható.

den valószínűség szerint a magyarban fejlődött érintkezési képzettársulással a 'sírdomb, sírhalom' jelentésből. A *korhány* szó kiskunsági és csángó nyelvjárásbeli előfordulásai egyben szó- és nyelvföldrajzi, valamint szókészlettani kritériumokként szolgálhatnak, melyek a kun elemek szétválasztásában fontos szerepet játszanak.

Mint már említettem, a *kurgan* szó igei bázisa a 'to fence in, or protect (a piece of ground)' jelentésű *qorï-/qoru-* szó. Ami a *kurgan* szó 'sírdomb, sírhalom' jelentését illeti, a mai törökségi adatok jelentései alapján, úgy tűnik, hogy szintén érintkezési képzettársulással a következtetett 'védelmi célokat szolgáló (esetleg fallal v. kerítéssel megerősített) építmény v. védett terület' alapjelentésből másodlagosan fejlődött ki. A kunok temetkezési szokásaira vonatkozó szakirodalmi megjegyzések is erre engednek következtetni. S. A. PLETNEVA és FEDOROV-DAVYDOV X—XIII. század közötti kunokra vonatkozó megállapításai szerint a kunok e korokból kőből emeltek kurgánokat a halottaik számára (S. A. PLETNEVA, Pečenegi, torki i polovcy v južnorusskih stepjah. In: Trudy Volgo-Donskoj Archeologičeskoj Ekspedicii. I. MIA 62. Szerk. M. I. ARTAMONOV. Moskva—Leningrad, 1958. 172—3; G. A. FEDOROV-DAVYDOV, Kočevniki Vostočnoj Evropy pod vlast'ju zolotoordynskih hanov. Archeologičeskie pamjatniki. Moskva, 1966. 120—3; idézi PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS, Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában. Karcag, 1993. 53—5). Rubruknak a kunok temetkezési szokásairól szóló beszámolója is részben talán ezen feltevés mellett szól: „A gazdagoknak gúlát is építenek, vagyis egy csúcsos házikót; némely helyen égetett téglából készült, nagy tornyokat láttam, másutt kőházakat, jóllehet errefelé nem találni követ" (GYÖRFFY GYÖRGY, Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Bp., 1965. 131). A kérdés természetesen ezen a ponton is további meggondolásokat és vizsgálatokat igényel.

Összefoglalva a csángó *kórhány*, és a kiskunsági *korhány* szavakra vonatkozó megállapításainkat, azt mondhatjuk, hogy a szó minden bizonnyal kun eredetű. A szó- és nyelvföldrajzi, szókészlettani, kronológiai, valamint a hangtörténeti meggondolások alapján valószínűsíthető, hogy a szó a moldvai magyarságba már a XIII. század második fele körül/után bekerülhetett. A kiskunsági *korhány* alak bekerülése az 1332-ből adatolható első helynévi előfordulása alapján valószínűleg a XIII. század vége körüli időkre tehető, mert a szó helynévként használatos, és mint ilyen, szoros kapcsolatban áll a kunok letelepült életmódra való áttérésével. Ez a kronológiai meggondolás beilleszthető a magyar hangzóközi *x* > *h* fejlődés kronológiájába (XII—XIII. század) is. A fentiek alapján a *kurgan* szó valószínű változásait a következőképpen foglalhatjuk össze:

ótör. **qorï/u-gAn* → *korgan (> kurgan)*; *korugan (*kurugan) > kurgan*; **koruɣan > *koruxan > *kor^{u}han > korhan (> -horhan)*

5. *ír* 'metsz, ró'. — A következő szavunk az *ír* ige, melynek a köz- és irodalmi nyelvvel szemben a moldvai csángó nyelvjárásban mint szakszónak „metsz, ró" a jelentése (l. KÓS—SZENTIMREI—NAGY i. m. 432). Hasonló jelentésben fordul elő az „Erdélyi magyar szótörténeti tár"-ban a szó 15. jelentéseként 'vés' értelemben. WICHMANN csángó szótárában azonban csak a köznyelvi 'ír, schreiben' jelentése van megadva. Van azonban a szónak a moldvai csángóban rövid magánhangzóval ejtett *ir* tőalakja is, amely csak a köznyelvivel egyező jelentésben fordul elő, pl. *írok* ~ *írak* ~ *irok* ~ *irak* stb. A rövid *i*-vel ejtett tőalak viszonylag ritka a székelyes csángóban, gyakoribb a déli csángóban, és túlsúlyban van az északi csángóban, amit MÁRTON GYULA román hatáshoz köt

(l. Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban. Bukarest, 1974. 25—6).

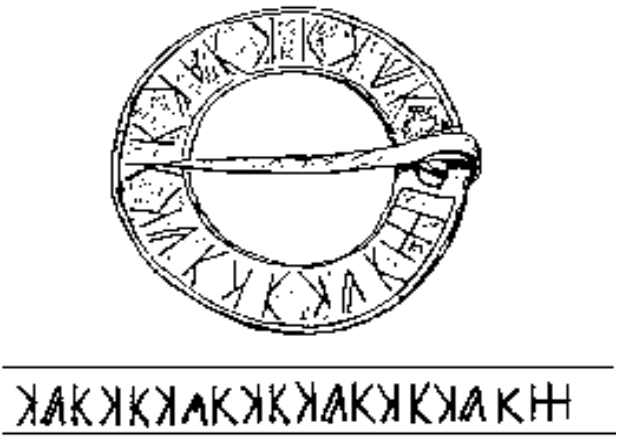
Az *ír* igét már GOMBOCZ óta csuvasos típusúnak tartják (l. BTLw. 87—8; TESz.; K. PALLÓ MARGIT, Régi török eredetű igéink: Studia Uralo-Altaica. Szeged, 1982. 111—3; LIGETI i. m. 262—3; EWUng.). A köztörök *yaz-* 'ír' szóval való egyeztetése már VÁMBÉRYnél megtalálható (NyK. 8. 1870: 155). Elsősorban hangtani és kronológiai okokból azonban az *ír* szónak a köztörök *yaz-* szó kikövetkeztetett csuvasos megfelelőjétől való magyarázata nem tartható. Ezt egyébként elsőnek RÓNA-TAS ANDRÁS fogalmazta meg, és világosan kimutatta, hogy a szó török eredetű ugyan, de a török megfelelője nem a köztörök *yaz-*, hanem már az ótörökből is kimutatható *ïr-/ir-* igei alak (Rovásírás a Kárpát-medencében. Magyar Őstörténeti Könyvtár 4. Szeged, 1992. 11—2), melynek 'to make a notch, or breach, in (something)' (l. CLAUSON i. m. 194b) az alapjelentése. A magyar *ír* ige jelentése is eredetileg 'ró, vés, bevág, metsz' lehetett, mely jelentéstartalom egyébként meg is őrződött, elsősorban a csángó *ír* 'metsz, ró' és erdélyi 'vés' jelentésekben (vö. *ró*). De megőrizte ezt az alapjelentést az *ír* képzett alakja, az *irdal* is (analógiájára vö. *vág ~ vagdal:* K. PALLÓ i. m. 114; RÓNA-TAS i. m. 12; másképpen vö. TESz., EWUng. *irdal*).

Mint a fenti, rövidre szabott magyarázatokból is kiderül, a magyar *ír* szó átadó alakjának a kérdése már tisztázódott. Ami az átadó török nyelv kérdését illeti, még mindig nincs tisztázva, és mindenképpen további vizsgálatokat igényel. Az átadó török nyelv kapcsán RÓNA-TAS ANDRÁS csupán annyit jegyez meg, hogy a szó „török eredetű, de nincs rajta csuvasos kritérium" (i. m. 12). Ezzel a megjegyzéssel tulajdonképpen nyitva is hagyja az átadó török nyelv kérdését. A csángó *ír* 'metsz, ró' szó ismeretének birtokában, valamint a már fent tárgyalt *dzsepü, kórhány* szavak miatt is, óhatatlanul felvetődik az a kérdés, hogy az *ír*, mint a másik három *urk ~ uruk, dzsepü ~ gyepü, kórhány* szó, kunkipcsak eredetű-e, vagy legalábbis honfoglalás utáni jövevényszó-e a magyarban. Ha esetleg kun-kipcsak eredetű, akkor van-e ennek *művelődéstörténeti háttere*, és milyen kritériumok szólhatnak esetleges kun-kipcsak, illetve a honfoglalás utáni eredeztetése mellett.

Mivel az *ír* szó átvételének időpontját általában — egyébként jogosan — a rovásírásnak a magyarság ismeretkörébe kerüléséhez szokták kötni, így az *ír* ige művelődéstörténeti hátterének kutatása átvezet minket egy másik kérdéskörhöz, mégpedig ahhoz, hogy volt-e a kunoknak írása, vagy másképpen fogalmazva, ismertek-e és használtak-e a kunok valamilyen írásrendszert, és ha igen, vannak-e ennek nyomai vagy esetleg tárgyi emlékei. GYÁRFÁS ISTVÁN egy cseh történetírót említ, aki kun betűs sírkőfeliratokról ad hírt, és Béla királynak a kunjaival való 1253. évi morvaországi hadjáratát illetően leírja, hogy az egész Morvaországot elpusztító ezen barbároknak van némi emléke nem messze „Evanczicztól és az oszlovani zárdától" egy díszes egyházban, „*amelyben a kúnoknak igen sok koporsói s azok betűivel vésett kövei láthatók, mely kövekkel az egyháznak csaknem egész padozata be van borítva, mint magam láttam*" (GYÁRFÁS, A jászkunok története II. Kecskemét, 1873. 285—6). GYÁRFÁS szerint „e betük latinok nem voltak, mert igy a cseh történetíró ösmerte volna; mongol betük sem lehettek, mert [...] e betüket a kúnok nem ösmertek, nem használtak, — s hihetően a régi kún-székely betük valának." (i. m. 3: 407). Hogy efféle kijelentéseknek milyen jelentőséget kell tulajdonítani, azt a kutatásnak még tisztáznia kell, mindaddig azonban nem vehetjük komolyan az ilyen típusú megjegyzéseket. Mint kutatástörténeti jelentőséggel bíró megjegyzést azonban nem lehet említés nélkül hagyni.

Vannak azonban ennél sokkal konkrétabb nyomai annak, hogy a kunoknak valószínűleg kapcsolata lehetett az ún. székely rovásírással. SELMECZI LÁSZLÓ a „Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról" (Debrecen, 1992. 51) című könyvében van egy rovásírásos felirattal díszített csat, mely a Karcag-orgondaszentmiklósi kun temető 170. sírjából került elő. A rovásírás-kutatás, úgy látszik, még nem figyelt fel erre a tárgyra, ugyanis ha jól tudom, azóta sem szerepel a szakirodalomban. A rovásjelekkel díszített csatkarika bronzlemezből készült. Átmérője 4,9 cm, és a XIV. századra keltezhető (l. Zúduló sasok. Új honfoglalók — besenyők, kunok, jászok — a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyulai katalógusok 2. Sorozatszerk. HAVASSY PÉTER. Gyula, 1996. 105). A tárgy szűkszavú közlése és a felirat jó minőségű fakszimiléjének hiánya miatt messzemenő következtetések levonását, valamint a grafikai kérdések tárgyalását jelen pillanatban nem tartom megalapozottnak. Így a rajz alapján csak kísérletet tudok tenni a felirat megfejtésére. Ezt azonban a rovásfelirat viszonylag kis terjedelme eléggé megnehezíti. Első látásra megállapítható, hogy rovásjelei megegyeznek a székely rovásírás jeleivel. Tekintettel arra, hogy a székely rovásírás „létezéséről a XIII. századból, betűiről, írásmódjáról, helyesírásáról a XV. századból vannak első ismereteink" (RÓNA-TAS ANDRÁS, A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp., 1996. 338), a székely rovásírás történeti fejlődése főbb állomásainak rekonstruálása szempontjából is fontos adalékokkal szolgálhat ezen kun rovásemlék. Így magától értetődik a tárgy jelentősége.

A feliratot a székely rovásírás gyakorlatának megfelelően jobbról balra, és a csattüske alsó részétől kezdve az óra járásával egyező irányban olvasom. Ez alapján a felirat valószínű átbetűzése és értelmezése a következőképpen képzelhető el.

rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö rt ö rt g ö sz d sz

Jobbról balra: *sz(e)d(e)sz ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r ötr(ü) / ögt(ü)r*
Értelmezése: 'Szedesz dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret[é]-re / dicséret'.

Ami a rovásfelirat első ligaturája olvasatát illeti, a rovásjelek sorrendje ebben a betűösszevonásban nem egyértelmű. A ligatura olvasható pl. *rir*-nek, *szisz*-nek, és *szdsz*-nek, vagy *rsz* [*(e)r(e)sz* ?] és *szr* [*sz(a)r(i)* ?]-nek egyaránt. A *szedesz* olvasat nem biztos;

ez a szó egyébként kimutatható a törökségből mint férfinév, és így csak munkahipotézis lehet. Az *ögt(ü)r*-nek értelmezett szó kimutatható már az ótörökből *ögdir* alakban és 'Preis/reward' stb. jelentésben (l.: GABAIN i. m. 322b; CLAUSON i. m. 103a). Igaz, hogy az ótörök *d*-vel szemben problémának mutatkozik a *t* megjelenése az *ögt(ü)r*-ben, de ennek lehetséges volta mellett szól talán az ótörök *ögdir* szó másik párja az *ögti* 'Lobspruch' (l. GABAIN i. m. 323a). Az *ötrü* szó szintén igazolható az ótörökből *ötrü/ötürü* formában (l. CLAUSON i. m. 64b). Kimutatható még a XV. századi kipcsakból is 'for the sake of, because of' jelentésben (uo.). Azonban szemben CLAUSONnal, az *ötrü/ötürü*, a 'because of' jelentésben nemcsak ablatívuszban, mint ahogyan ő gondolja (uo.), hanem nominatívuszban is megfigyelhető már a „Kutadgu Bilig"-ben (XI. század) a „*bu iš ötrü tuttuŋ nä asgï körüp*" verssorban is, ahol az *ötrü* a 'miatt, -ért' jelentésben van meg (l. R. R. ARAT, Kutadgu Bilig. I. Metin. Ankara, 1979[2]. 572).

Van azonban más utalás is arra vonatkozóan, hogy a kunok ismerhettek és használhattak valamilyen írást. JOINVILLE, SZENT LAJOS király életrajzírója egy szemtanú elbeszélése alapján egy előkelő kun temetési szertartását a következőképpen írja le: „Amikor egy gazdag lovag meghalt, egy nagy és széles gödröt ástak, és ebben gazdagon felékesítve egy székre ültették, és oda tették vele együtt a legjobb lovát és a legjobb szolgáját, elevenen [...] A kunok nagy királya egy l e v e l e t [a kiemelés tőlem, H. A.] adott oda neki, mely az ő első királyuknak szólt, akinek ebben megüzente, hogy ez a vitéz igen derék ember módjára élt és igen jól szolgálta őt, ezért vegye szolgálatába. Mikor ez megtörtént, betették a gödörbe urával és az eleven lóval együtt" (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 59). A leírás hitelessége mellett szólnak azok az elemek, melyek régészeti forrásokból is igazolhatók (uo.). Ebből a leírásból valószínűsíthető, hogy a t ö r z s i - n e m z e t s é g i a r i s z t o k r á c i a b i r t o k á b a n l e h e t e t t e g y f a j t a í r á s r e n d s z e r n e k.

A fenti levélmotívum megértéséhez (és talán hitelességéhez is) szolgálhat PASCHALIS szerzetesnek, aki több szerzetes társával a tatárok megtérítésében fáradozott, 1338-ban kelt levele, amelyben azt írja, hogy „isten kegyelméből megtanultam a kun nyelvet és ujgur betűket, amely nyelvet és betűket használják közönségesen mind ezen országaiban vagy birodalmaiban a tatároknak" (GYÁRFÁS i. m. 2: 163).

Hogy a kunok a mongol kor előtt is ismerhettek és használhattak valamilyen írásrendszert, annak a legjobb bizonyítéka a CodCum. azon szókincse, amely írás ismeretéről tanúskodik: *yaz-* 'írni', *biti-* 'írni', *bitik* 'írás; könyv', *bitiv, bitüv* 'írás' (jelentéstanilag vö. a magyar *betű* szóval, amelynek az első jelentése a BécsiK. alapján 'írás; szöveg'), *bitikči* 'írnok'.

A fenti művelődéstörténeti háttér kimutatására szolgáló adatok említése után visszatérhetünk arra a kérdésre, hogy az *ír* szó honfoglalás előtti vagy utáni átvétel-e a magyarban. Mint már ezen fejezet elején is megjegyeztem, az *ír* igét már GOMBOCZ óta csuvasos típusúnak tartják (l. EWUng.). Mivel az *ír* RÓNA-TAS ANDRÁS által kifejtett új etimológiája talán friss volta miatt még nem épült be a köztudatba, és nyitva maradt az átvétel kronológiájának a kérdése is, így az újabb adatok fényében szükségszerűvé válik itt a honfoglalás előtti (csuvasos) és utáni átvétel mellett és ellen szóló érvek együttes tárgyalása. Előre kell azonban bocsátanom, hogy bár vannak ellene szóló érvek, de nincs egyetlen olyan sem, amely a csuvasos, illetve honfoglalás előtti eredet mellett szólna. Ellenben több olyan érv szól amellett, hogy az *ír* szó, így a csángó *ír* is, a honfoglalás után kerülhetett be a magyarba.

a) Elvileg a honfoglalás előtti eredeztetés mellett szólhat az az érv, hogy az *ír* ige a magyar rovásírással került volna be a magyarba. Azonban bizonytalansági tényező az, hogy a magyar rovásírás átvételének kronológiája nincs egészen tisztázva. b) Igaz, hogy az *ír* ige nem visel olyan kritériumot magán, amely a csuvasos eredeztetés ellen szólna,

de nem visel olyat sem, amely a csuvasos eredetre utalna. c) Ellene szól az, hogy a magyar *ír* mai csuvas megfelelői *ïra- ~ ïr-* (’dolbiť, delaťpaz) a hangalakjuk alapján nem tartoznak az eredeti csuvas szókészlethez, hanem jövevények. Megvan azonban a szó a baskírban *ïrï-* (’delaťpazy, utoriť”) alakban, és kimutatható még a XIV. századi kipcsakból is *ir-* (’to cause to wane’) formában (l. CLAUSON i. m. 194b). d) Ellene szól szintén az a tény is, hogy az *ír* ige 1372 utántól adatolható a magyarban. A származékai pedig még később (l. *írás* 1372 u.; *író* 1392; *irat* 1416 u.; *irkál* 1585; *irdal* 1600 k., l. TESz.) jelennek meg, ami inkább a honfoglalás utáni átvétel mellett szól. e) A honfoglalás utáni eredeztetés mellett szól az is, hogy az eredeti jelentés megőrződött a moldvai csángó *ír* (’metsz, ró’) igében.

A fent felsorolt szókészlettani, kronológiai, szótörténeti és jelentéstani érvek alapján a magyar *ír* szó honfoglalás előtti származtatását nem tartom valószínűnek.

Továbbá mérlegelve a kronológiai, szótörténeti, szókészlettani, szó- és nyelvföldrajzi, jelentéstani, valamint a művelődéstörténeti érveket, sokkal valószínűbbnek látszik az, hogy az *ír* ige a honfoglalás utáni jövevény a magyarban.

Ami az átadó nyelv kérdését illeti, a fenti felsorolt érvek egyelőre arra engednek következtetni, hogy a magyar és a csángó *ír* igét a kun-kipcsak nyelvből eredeztessük. Főleg művelődéstörténeti okokból mérlegelni kell azonban annak a lehetőségét is, hogy a magyar és a csángó *ír* igék külön átvételek a magyarban, és így külön történeti és művelődéstörténeti háttérrel rendelkeznek. Azonban erre a kérdésre igazából csak a kunok moldvai történetének tüzetes vizsgálata után adható megnyugtatóbb válasz. Így a magyar *ír* igének csak fenntartásokkal jelölöm valószínű kun-kipcsak eredeztetését.

Az eddig tárgyalt jelenségek történeti hátterére vonatkozóan pedig nagyon vázlatosan a következőket mondhatjuk.

A megvizsgált szavak *(urk ~ uruk, dzsepü ~ gyepü, kórhány, ír)* és Moldva nagy számú *koman* népnévből származó földrajzi nevei (LÜKÖ GÁBOR csak az északi Moldvából 13 *koman* földrajzi nevet említ, l. Ethn. 46. 1935: 95), valamint egyéb kun eredetű földrajzi nevei (pl. *korhán, korhány*) is bizonyítják, hogy itt nagyszámú koman-kipcsak népesség települt le valamikor. A *koman* helynevek keletkezési időpontjának vizsgálata nem lehet itt feladatunk, azt azonban mégis meg kell jegyeznem, hogy LÜKÖ GÁBORnak a *koman* helynevek keletkezésére vonatkozóan megállapított felső kronológiai határával, amit ő a XII. századnak jelöl meg, nem értek egészen egyet. Mivel a kérdés tárgyalása a moldvai magyarságba bekerült és kun-kipcsaknak vélt szavak átvétele alsó kronológiai határának megállapítása szempontjából nem jelentéktelen, ezért meg kell jegyezni, hogy a kunok a Dnyesztertől nyugatra eső területekre a XI. század végéig nem telepedtek be, csak katonailag tartották ellenőrzésük alatt (PÁLÓCZI HORVÁTH A., Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók — besenyők, kunok, jászok — a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyulai katalógusok 2. Sorozatszerk. HAVASSY PÉTER. Gyula, 1996. 22). Így tehát ezen területek *koman* és egyéb kun-kipcsak eredetű helynevei nem keletkezhettek a XI. század vége előtt. Egyébként sem valószínű az, hogy a kun eredetű helynevek a XI. század vége, illetve a XII. század előtt keletkezhettek, mivel a kunok először 1055-ben tűnnek fel Európában, és a keleti népek által *Kipcsak*, a latin források által *Cumania* néven említett és a Volgától az Al-Dunáig terjedő steppét csak az 1100-as évektől kezdve uralják (GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza III. Bp., 1987. 525—6). A XII. század közepétől pedig a havasalföldi (ahol 15 *koman* helynevet mutat ki LÜKÖ GÁBOR, i. m. 95) és a moldvai steppéken élő népesség már túlnyomórészt kun etnikumú volt (D. A. RASOVSKIJ, Polovcy. III. Predely „Polja poloveckago” II. Sem. Kond. 10. 1938. 158—9; idézi PÁLÓCZI i. m. 1993. 47). A m o l d v a i k u n l a k o s s á g pedig a XIII. század-

ban, a mongolok megjelenése után növekedett meg jelentékenyen (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1996. 22).

Okleveles adatok vannak arról, hogy a moldvai kunok megtérítésére és Erdélyt pusztító folytonos hadainak megszüntetésére II. Endre király 1211. évben a német lovagrendnek adományozta a Barcaságot, melynek következtében a Barcaság csakhamar népesedni kezdett. Miután 1222-ben a rend a birtokát a moldvai kunok földjének egy részére is kezdte kiterjeszteni, a kunok — nem tűrvén ezen eseményeket — fegyvert fogtak a lovagok ellen, de vereséget szenvedtek, és közülük sokan magukat megadva, családjaikkal együtt a keresztény hitre tértek (GYÁRFÁS i. m. 2: 205—6). A következő években Moldvában tovább szaporodott a kun lakosság. 1223-ban a kunok tömegesen menekültek nyugatra a mongolok elől a Magyar Királyság keleti érdekterében levő Cumániába, a későbbi Besszarábiába, Moldvába (VÁSÁRY ISTVÁN, A régi Belső-Ázsia története. Szeged, 1993. 161). 1225-ben magyar határvédőket telepítettek ide (DOMOKOS PÁL PÉTER, Moldvai csángó magyarok. In: Moldvai csángó magyarok. Szerk. CSOMA GERGELY. Békéscsaba, 1988. 135). 1227-ben egy kun törzs (15 ezren) Moldvában megkeresztelkedett (GYÁRFÁS i. m. 2: 220), ezzel a fejedelmük a magyar király fennhatósága alá helyezte magát (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1996. 23). A papok pedig magyar domonkosok voltak (GUNDA BÉLA, A moldvai magyarok eredete. In: Néprajzi látóhatár 1—2. szám. 1994: 51; LIGETI i. m. 1986. 417). 1229-ben kun püspökséget létesítenek Moldvában Milkó központtal (GYÁRFÁS i. m. 2: 221; GYÖRFFY i. m. 1965. 16). Ezzel tehát a Magyarországhoz csatlakozott Kunországot besorolták a magyar korona országai közé (PÁLÓCZI HORVÁTH i. m. 1993. 51). A tatárjárás következtében a milkói kun püspökség megszűnt, a kunok egy része pedig szétszóródhatott. Szemben azonban a szakirodalomban uralkodó nézetekkel (l. BENDA KÁLMÁN, A moldvai magyarok (csángók) a XVI—XVII. században. In: Moldvai csángó-magyar okmánytár. 1467—1706. I. Szerk. JUHÁSZ GYULA. Bp., 1989. 9), úgy gondolom, hogy a kunok nem semmisültek meg Moldvában. Számos, a tatárjárás utáni kunok megtérítésére vonatkozó okleveles anyagon kívül (l. GYÁRFÁS i. m. 2: 235, 236, 302, 327, 330; 3: 18, 404-ben említett okleveleket) mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy LÜKÖ GÁBOR csak Észak-Moldvából 8 *tatár* elnevezésű helynevet mutat ki (i. m. 95). Ezek nyilván a tatárjárás után keletkezhettek, és bizonyára az Arany Horda kun-kipcsak etnikumaira utalnak, mint ahogyan a Moldva déli részén, a Szeretbe torkolló *Tatros* (< *tatar* + magy. *-s*) folyónév is, amelynek egy *tatár* előtagú összetett növénynévből *(tatárrozs)* való magyarázata nem indokolt (l. KISS LAJOS, Erdély vízneveinek rétegződése. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1997. 208; vö. FNESz.). A magyarok a tatárjárás után Nagy Lajos alatt is tartottak kapcsolatot a kun-tatár alapítású havasalföldi és moldvai fejedelemségekkel (VÁSÁRY ISTVÁN, Az Arany Horda. Bp., 1986. 114). Természetesen a XIV. század elején még a magyar koronának hódoltak ezen fejedelemségek.

A szakirodalomban többszörösen is idézett és mindenki által közismert tények további szerepeltetését itt nem tartom szükségesnek, azonban ezek vázlatos említése a nyelvészeti eredmények történeti hátterének jobb megértését szolgálta. Mindenesetre a kunok moldvai és — tágabb értelemben — kelet-európai történetének a kutatása a jövő feladatai közé tartozik.

6. Összefoglalva az eddig mondottakat, megállapíthatjuk, hogy a dolgozatban tárgyalt négy szó *(urk ~ uruk, dzsepü ~ gyepü, kórhány, ír)* valószínűleg kun-kipcsak jövevény a moldvai csángó nyelvjárásban. Kun jövevényszavak tömegével nem számolhatunk a moldvai csángó nyelvjárásban, mivel a moldvai magyarság és a kunok közötti

intenzív, szoros nyelvi kapcsolatok igen szűk időhatárok között mozoghattak. Ennek ellenére a moldvai csángó nyelvjárásban vannak és még lehetnek egyéb kunnak vélhető szavak is, melyek még gyűjtésre és vizsgálatra várnak. Kétségtelen, hogy ezen a téren elért eredmények fontos adalékokat szolgáltatnak majd a kunok moldvai történelmére vonatkozóan. Végezetül azt mondhatom, hogy bár az anyag tárgyalása viszonylag egyenetlen, mégis úgy gondolom, valamennyire érzékeltethettem, hogy a kun nyelvi kutatások terén milyen feladatok elvégzése áll még előttünk, és milyen irányban kell bővítenünk a kutatásainkat.

HAKAN AYDEMIR

Cumanian-Kipchak items in the Moldavian Csángó dialect

Research on words of Cumanian origin, belonging to the middle layer of Turkic loanwords in Hungarian, has been restricted so far to those occurring in the standard language or in the dialect of Kunság (Cumania). This paper tries to find out whether Cumanian-Kipchak elements may be present in the Csángó dialect of Moldavia, too. At the present stage of research, the lexical items of the Moldavian Csángó dialect coming from a Cumanian-Kipchak source can be classified into three sets: 1. ones that also occur in Standard Hungarian; 2. ones that can be attested both in the dialect of Kunság and in that of Moldavia; and 3. ones that are restricted to the Csángó dialect. The third category can, in principle, be further subdivided into a) the layer of words that used to be present in Standard Hungarian but, for a variety of reasons, has been preserved in the Csángó dialect only; and b) that of words that were borrowed into the Csángó dialect separately. The present paper discusses the second and thirds sets only, and investigates Csángó *urk ~ uruk* (= Turkish *urk ~ uruk*) 'lasso', *dzsepü ~ gyepü* (= Turkish *yapak/yapag*) 'wool', *kórhány* (= Turkish *korgan*) 'hill', and *ír* (= Turkish *ir-/ïr-*) 'to make a notch, or breach in (something)'. Tracing the origin of these items, and specifically asking if they belong to set a) or set b) above, the author concludes that these words can be taken to be of Cumanian-Kipchak origin in the Csángó dialect.

HAKAN AYDEMIR